

ANALYYSIT

SÄKEITÄ SAATANALLISESTA MYLLYSTÄ – KARL POLANYI JA ”SUURI MUUTOS”

MARJA JALAVA

”Saatanalliset myllyt” oli metafora, jolla William Blake kuvasi Englannin tehtaita ja työpajoja myöhäiskautensa runoelmassa ”Milton”. Blake joutui elinaikanaan todistamaan teollisen vallankumouksen pimeintä aamunkoittoa, jonka synnyttämä inhimillinen kärsimys muuntui hänen teoksissaan profeetalliseksi, maailmanloppuun ja Uuden Jerusalemin rakentamiseen toivonsa panevaksi henkilökohtaiseksi mytologiaksi.

Taloushistorioitsija Karl Polanyi tarttui Blaken väkevään kielikuvaan vuonna 1944 julkaistussa teoksessaan *The Great Transformation*. Teoksen lähtökohtana olivat 1700-luvun lopussa alkanut teollinen vallankumous ja siirtyminen markkinatalousjärjestelmään, ”suuri muutos”. Polanyi totesi, että tarina markkinoiden leviämisestä, uusista koneista, väestönkasvusta ja slummiutumuksesta oli jo kerrottu lukemattomia kertoja. Itse hän halusi porautua tämän kumouksen ytimeen. Polanyi ryhtyi jäljittämään sitä määräävää tekijää, johon verrattuna kaikki muutoksen näkyvät piirteet aina lapsityövoiman käytöstä tehdaskaupunkien nousuun olivat hänen mukaansa toissijaisia. Hän kysyi (1944, 33, 40), mikä oli se perusvoima, joka synnytti – ja lopulta myös tuhosi – 1800-luvun länsimaisen sivilisaation. ”Mikä ’saatanallinen mylly’ jauhoi ihmisistä massaa?”

Polanyiin vastaus on terävänäköisyydessään hätkähdyttävä ja sen tueksi esitetty aineisto tieteidenvälisyydessään, monitasoisuudessaan ja yksityiskohtaisuudessaan suorastaan hengästyttävä. Polanyiin pohdintojen taustalta

voi kuulla kaikuja Marxin, Weberin ja Durkheimin kaltaisista sosiologian klassikoista, mutta todellisen voimansa Polanyiin tutkimus ammentaa tekijän omaperäisestä, vaikuttavaan synteisiin kohoavasta näkemyksestä. Teoreettinen riippumattomuus on Polanyiin kauaskantoisten johtopäätösten ohella keskeinen syy siihen, että *The Great Transformation* tuntuu yhä ilahduttavan raikkaalta. Kuten Jubo Saari (1993, 7) kiteyttää, Polanyi oli (ja on) monellakin tapaa ”kaikkien ja ei-kenenkään maalla”.

Polanyi itse uskoi, että maailma seiso i teoksen kirjoitushetkellä vedenjakajalla. 1800-luvun sivilisaatio oli viimeistään toisessa maailmansodassa saanut lopullisen kuolin-kunsa ja samalla sen rujot lapsipuolet, fasismi ja reaaliosialismi, olivat osoittautuneet elinkelvottomiksi. Näiltä raunioilta saattoi Polanyiin mukaan nousta ennalta arvaamaton vapauden aikakausi, johon hän pani kaiken toivonsa (Polanyi 1944, 255–257). On historian julmaa ironiaa, että nyt, puoli vuosisataa myöhemmin, hänen analyysinsä ”saatanallisesta myllystä” tuntuu jopa ajankohtaisemalta kuin ilmestymisaikanaan.

MITÄ MEILLÄ OLI ENNEN MARKKINATALOUTTA?

Yksi *The Great Transformation* -teoksen keskeisistä teeseistä koskee markkinatalousjärjestelmän historiallisuutta. Polanyi toteaa, ettei mikään yhteisö tulisi toimeen ilman jonkinlaista talousjärjestelmää, kun käsitteellä

talous tarkoitetaan yleisesti sitä tapaa, jolla yhteisö huolehtii säilymisehtojensa tuottamisesta. Myös satunnaisia vaihtoon perustuvia markkinoita on ollut suhteellisen yleisesti jo kivikauden lopulta alkaen. Koskaan ennen 1800-lukua ei kuitenkaan ole ollut *markkinataloutta* talousjärjestelmänä, jota ”kontrolloivat, sääntelevät ja ohjaavat yksin markkinat” ja jossa ”järjestys hyödykkeiden tuotannossa ja jakelussa on uskottu tälle itseohjautuvalle mekanismille”. Polanyi painottaa, että 1800-luvun sivilisaatio oli taloudellinen aivan erityisessä mielessä: sen perustana oli motiivi, ”joka vain harvoin on tunnustettu päteväksi ihmisyyhteiskuntien historiassa ja jota varmastikin ei koskaan aikaisemmin ole kohotettu jokapäiväisen toiminnan ja käyttäytymisen oikeuttajan tasolle, nimittäin [taloudellinen] hyöty. Itseohjautuvien markkinoiden järjestelmä on ainutlaatuinen siinä mielessä, että se on johdettu tästä periaatteesta” (Polanyi 1944, 30, 43, 68; ks. myös Heiskala 1992, 86–87).

Polanyn mukaan uusin historiallinen ja antropologinen tutkimus¹ osoittaa, että ihmisen talousjärjestelmä on säännönmukaisesti ollut alistettu sosiaalisille suhteille. Siten ihmiset eivät ole tähänneet ennen kaikkea oman yksityisen etunsa vartioimiseen, vaan taloudellinen hyöty ja varallisuus ovat aina olleet alisteisia niiden kautta tulevalle sosiaaliselle asemalle ja arvonnalle. Perinnäistapojen ja lakien sekä magian ja uskonnon yhteisvaikutus on taivuttanut yksilöt mukautumaan käyttäytymissääntöihin, joissa vaihdossa saatu hyöty ja voitto ovat olleet toissijais-

sa asemassa suhteessa ei-taloudellisiin motiiveihin. Niin kauan kuin yhteisön elämä kulkee vanhoja uriaan, yksityinen voitonpyyde ei astu kuvaan. Työnjako tapahtuu automaattisesti, ajatusta yksityisestä voitonkeruusta ei ilmene, ilmaiseksi antaminen on hyve – ylipäätään talousjärjestelmä on vain yksi sosiaalisen organisaation ulottuvuus. Polanyi korostaa, ettei hyödyn tavoittelu suinkaan ole ihmislajin ”luonnollinen” ominaisuus, kuten 1800-luvun taloustieteilijät esittivät. Hänen mukaansa vasta markkinayhteiskunta on tuottanut tämän käsityksen, jota sen kasvatit sitten sumeilematta heijastavat muihin aikakausiin ja kulttuureihin (Polanyi 1944, 43–55, 269–270).²

Mitä meillä sitten oli ennen markkinataloutta? Polanyi nostaa esiin kolme periaatetta, vastavuoroisuuden (reciprocity), uusjaon (redistribution) ja kotitaloudellisuuden (householding), joiden varaan – tai niiden sekoituksen varaan – kaikki tuntemamme talousjärjestelmät aina Länsi-Euroopan feodalismin kauden lopulle ovat rakentuneet. Yhteistä näille kaikille ”vanhoille” taloutta ohjaaville periaatteille on Polanyn mukaan (1944, 47–56) se, että ne eivät pysty luomaan yhteisöön markkinoita erillisenä instituutiona, vaan niissä talous ainoastaan tukee jo olemassa olevia instituutioita ja sosiaalisia suhteita.

Esimerkkinä *vastavuoroisuudesta* Polanyi käyttää Länsi-Malesian vaihtojärjestelmää, jossa eri tehtäviin erikoistuneet ryhmät ja ryhmän jäsenet vaihtavat suoraan keskenään tarvitsemiaan hyödykkeitä kuten kalaa ja hedelmiä. Toimiakseen vastavuoroisuus edellyttää *symmetriaa*, jossa tavaran antaja vastaavasti saa samanarvoisen vastalahjan. Vaihtojärjestelmä voi Polanyn mukaan (1944, 48–55) olla hyvinkin hienosyinen ja monitasoinen, kuten esim. Länsi-Malesian Kula-järjestelmä.

Uusjako puolestaan toimii *keskeisyyden* (centricity) varassa. Valtaosa sadosta tai saaliista luovutetaan esim. yhteisön johtajalle, joka varastoi sen. Niin kauan kuin yhteisö perustuu tasa-arvoisuuteen, varastoitu osa jaetaan tasapuolisesti niille, jotka työnjakoon

¹Polanyi viittaa The Great Transformation -teoksessaan (1944, 47) erityisesti Malinowskin ja Thurnwaldin Länsi-Malesiassa tekemiin antropologisiin tutkimuksiin.

²Polanyiin myötämielisestikin suhtautuvat tutkijat arvostelevat hänen analyysiaan markkinoihin perustumattomista järjestelmistä. Erityisesti näiden yhteiskuntien dynamiikka ja muutosprosessit jäävät heidän mukaansa Polanyilla hämäräksi (Block & Somers 1984, 69, 75) A. J. H. Latham (1996) jopa tiivistää mielipiteensä Polanyn analyysistä sanoihin ”Polanyi is baloney”.

tai alueellisiin eroihin liittyvistä syistä eivät pysty tuottamaan kaikkia tarvitsemiaan hyödykkeitä. Varastoja käytetään myös yhteisön yhteisissä tilaisuuksissa, joihin sen sosiaalinen toiminta keskittyy. Eriarvoisuuden vallitessa uusjako saattaa kuitenkin johtaa myös omaisuuden keskittymiseen jonkin suvun tai yhteiskuntaryhmän haltuun. Näin tapahtui esimerkiksi Egyptissä, jossa faaraon hoviin keskittynyt hyödykkeiden varastointi mahdollisti pitkälle viedyn työnjaon ja pyramidien rakentamisen (Polanyi 1944, 48–51).

Kolmas periaate, *kotitaloudellisuus*, on nimensä mukaisesti oman kotitalouden hyväksi tapahtuvaa toimintaa, jota kreikkalaiset kutsuivat nimellä *oconomia*. Sana on Polanyin mukaan paradoksaalisesti nykyisen ekonomia-sanan kantamuoto. Kotitaloudellisuuden olennaisesti liittyvä *omavaraisuus* tulee mahdolliseksi vasta kehittyneen maanviljelyn tasolla. Polanyi sanoo, että tällaisen talousmuodon Aristoteles pyrki yli 2000 vuotta sitten vahvistamaan teoksessaan ”Politiikka”. Sen vastakohtaksi Aristoteles asetti rahanteon ja hyötyä varten tuottamisen pitäen niitä ihmisen luonnolliseen toimintaan kuulumattomina (Polanyi 1944, 53–54).³

Polanyin mukaan markkinat alkoivat laajeta vasta 1500-luvulta alkaen. Mitään yhteistä markkinamekanismia ei kuitenkaan vielä muodostunut; esim. hansaliitossa kaukokauppa ja lähimarkkinat pysyivät erillään toisistaan. Merkantilismin aikana markkinoista tuli valtiovallan keskeisin huomion kohde. Tämäkään ei kuitenkaan johtanut itseohjautuviin markkinoihin, vaan päinvastoin valtiovallan säätely ja kontrolli olivat tiukempia kuin koskaan ennen. Sivutuotteena tästä valtion aseman vahvistumisesta eri Euroopan maissa syntyivät valtakunnalliset markkinat, joissa kaupungin ja maaseudun välinen raja alkoi kadota. Hallitsevana oli silti rajoitusten runsaus. Aina 1700-luvun lopulle asti talouden perustana pysyi omavaraistaloudessa elä-

vä talonpoika, joka nyt vain oli integroitu suurempaan kansalliseen kokonaisuuteen valtakunnallisten markkinoiden kautta. 1800-lukulainen käsitys markkinaevoluutiosta, jossa rahan keksiminen väijäämättä johti yhä laajeneviin markkinoihin ja lopulta markkinatalousjärjestelmään, on siis Polanyin mukaan (1944, 55, 58–66) pelkkä myytti vailla todellisuuspohjaa.

SAATANALLINEN MYLLY

Mylly alkaa jauhaa

Polanyin käsityksen mukaan markkinatalousjärjestelmän luominen oli yksi mahdollinen tapa reagoida niihin tuotannollisiin mahdollisuuksiin, joita teollinen vallankumous oli luonut. Uudet koneet esimerkiksi olivat kalliita, joten ne edellyttivät suurta tuotantoa ollakseen kannattavia. Yrittäjän kannalta ihan teellisinta oli näissä olosuhteissa tilanne, jossa kaikki tuotannon eri osatekijät olivat tavareiden tapaan myytävänä markkinoilla ja kaikkien määrätyn summan maksavien ostettavissa. Tätä kautta yhä useamman ihmisen kaikki tulot olivat peräisin kaupankäynnistä ja toiminnan johtavaksi motiiviksi alkoi nousta taloudellinen hyöty (Polanyi 1944, 40–42, 57).

Teollistuminen ei silti sekään millään kotitalon yhteydellä luonut markkinataloutta. Ratkaiseva askel otettiin, kun markkinoiden sallittiin teollisen vallankumouksen yhteydessä itsenäistyä omaksi, muusta yhteiskunnasta erilliseksi instituutiokseen. Järjestelmän omittisuus oli siinä, että alettuaan toimia sen piti saada toimia ilman ulkopuolista väliintuloa. Mikään ei saanut puuttua markkinoiden toimintaan, hintojen oli annettava säätää itse itsensä eikä tuotto saanut määräytyä muun kuin kaupan kautta. Kauaskantoisena seurauksena tästä oli se, että näin luotu itseohjautuva markkinatalousjärjestelmä ei enää perustunut sosiaalisiin suhteisiin, vaan sosiaalisista suhteista tuli talousjärjestelmään pe-

³Polanyin Aristoteles-tulkinnasta on väitelty varsin intensiivisesti (ks. Saari 1993, 14).

rustuvia. Koko yhteiskunta oli nyt järjestettävä niin, että se salli talouden omalakisien toiminnan. Markkinatalous vaati toimiakseen *markkinayhteiskunnan*, jossa talouden ja politiikan sfäärit oli ehdottomasti erotettu toisistaan (Polanyi 1944, 41, 57, 68–71).

Markkinatalous siis Polanyin mukaan edellytti sitä, että kaikki tuotannon eri elementit olivat myytävänä ja ostettavana markkinoilla. Koska työvoima, maa ja raha olivat tuotannon olennaisia elementtejä, myös ne oli saatava markkinoille arvoaan etsimään. Ongelmana tässä oli kuitenkin se, että nämä kolme elementtiä mitä ilmeisimmin eivät olleet tavaroita sanan empirisessä mielessä. *Työ* (labor) oli nimitys inhimilliselle elämänaktiiviteetille, *maa* (land) viittasi luontoon, joka ei ollut ihmisen tuottamaa, ja *raha* (money) oli lähinnä vaihtamisen väline, jota ei lainkaan ollut tuotettu. Polanyi kutsuukin näitä tuotannontekijöitä *kwitteellisiksi hyödykkeiksi*, fiktioiksi, joiden keinotekoisien tavaraluonteen varaan markkinayhteiskunta kuitenkin rakentui. Samalla oli yhteiskunnan substanssi itsessään alistettu itseohjautuvien markkinoiden laeille, jotka eivät tunnustaneet mitään tapaa, uskontoa tai moraalialia. Oli synnytetty olemassaolon peruselementtejä sokeasti hajalle jauhaava ”saatanallinen mylly”, joka vapaasti toimissaan olisi tuhonnut ihmisen ja muuttanut hänen ympäristönsä erämaaksi (Polanyi 1944, 4, 71–76; ks. myös Heiskala 1992, 87–88).

Laissez-faire markkinayhteiskunnan uskonoppi- *na*

Markkinajärjestelmän ideologisenä voimana toimi taloudellinen liberalismi, josta kehittyi 1800-luvun alussa nopeasti todellinen uskonnokappale ihmisen maallisesta pelastuksesta maailmanlaajuisten itseohjautuvien markkinoiden avulla. Polanyi sanoo, että tyyppillinen utilitaristi piti taloudellista liberalismia sosiaalisenä projektina, jonka päämääränä oli tuottaa mahdollisimman suuri onni mahdollisimman monille. Ilmaisua *laissez-faire*⁴ käytettiin ensi kertaa Ranskassa jo 1700-luvun

puolivälissä, mutta vasta 1820-luvulla se tuli viittaamaan kolmeen pääperiaatteeeseen: *työmarkkinoihin*, *kultakantaan* ja *vapaa-kauppaan*. Näistä kolmesta dogmista sukeutui militantti uskonto, jonka henkenä oli ”kaikki tai ei mitään”. *Laissez-faire* ei enää ollut väline vaan päämäärä, jota tavoiteltiin sen itsensä vuoksi (Polanyi 1944, 135–139).

Abstraktimmalla tasolla uuden uskonopin isähaamoina toimivat Adam Smithin, William Townsandin ja Jeremy Benthamin kaltaiset talous- ja yhteiskuntatieteilijät. Lähemmässä tarkastelussa Smith saa Polanyilta synninpäästön, sillä hänelle talous yhä edelleen oli vain yksi yhteisöelämän aspekti. Rajat sille asettivat järki ja inhimillisuus. Suuri merkitys oli sen sijaan Townsandin teoksella *Dissertation* (1786), jossa tekijä pohti pauperismin, väestönkasvun ja hallinnon problematiikkaa. Pohdinnoissaan Townsend nojautui kyseenalaiseen lähdeaineistoon Juan Fernandezin saaren eläimistöä.⁵ Townsandin mukaan saaren tasapaino säilyi vailla mitään lakia ja hallintoa, sillä kunkin lajin edustajista vahvimmat ja aktiivisimmat selviytyivät sukua jatkamaan saatavissa olevan ravinnon määrän rajoittaessa populaation kasvun. Tästä havainnosta Townsend teki radikaalin johtopäätöksen: koska ihmiset pohjimmiltaan olivat eläimiä, joita samanlaiset luonnon lait hallitsivat, ei myöskään ihmisten välisiä suhteita pitänyt tarpeettomasti säädellä. Vapaassa yhteiskunnassa oli Townsandin mukaan kaksi ihmistyyppiä: tuotantovälineiden omistajat ja työntekijät, joiden määrää saatavilla oleva ravinnon määrä rajoitti. Niin kauan kuin omaisuus oli turvattu, nälkä ajoi työntekijät työhön; nälkä siis oli paras hallintomies. Kaikki ulkopuolinen puuttuminen sen sijaan uhkasi tätä herkkää luonnon harmoniaa. Näin kaupankäynnin lait olivat muuttuneet luonnon,

⁴Karkeasti käännettynä ”antakaa toimia oman päänsä mukaan”.

⁵Samainen Juan Fernandezin myyttinen saari koirineen ja vuohineen inspiroi sittemmin mm. Darwinin ja Malthusin kaltaisia 1800-luvun johtavia ajattelijoita (ks. Polanyi 1944, 111–114).

jopa itsensä Jumalan laeiksi. *Laissez-faire* oli niiden ilmentymä, joka takasi järjestyksen minimihinnalla (Polanyi 1944, 111–117).

Luonnon rooli oli talousteorioissa keskeinen, mutta Polanyi korostaa, ettei *laissez-faire* ja taloudellisessa liberalismissa tosiasiasa ollut mitään luonnollista. Esimerkiksi vapaakauppa ei ikinä olisi toteutunut, jos asioiden olisi todella annettu edetä vain omalla painollaan. Valtiovallalla oli *laissez-faire* syntymisessä äärimmäisen tärkeä rooli. Lainsäädännön avulla alettiin määrätietoisesti purkaa kaikenlaista yhteiskunnallista sääntelyä, joka oli itseohjautuvien markkinoiden tiellä. Tien raivasi ja piti auki massiivinen hallintokoneisto, jolle tästä tehtävästä paradoksaalisesti kumpusi yhä kasvava määrä uusia valvonta- ja kontrollitehtäviä. Valtion oletettiin myös tuottavan sellaista tietoa, esim. tilastoja, joita markkinat tarvitsivat toiminnassaan. Polanyi sanoo, että jopa nekin talousmiehet, jotka kiivaimmin ajoivat valtion toiminta-alan supistamista, vaativat juuri valtiota takaamaan *laissez-faire* etenemisen (Polanyi 1944, 138–141).

1800-luvun sivilisaatio

Millainen sivilisaatio tästä maailmanlaajuisten itseohjautuvien markkinoiden järjestelmästä sitten kumpusi? Polanyi nostaa esiin neljä keskeistä tekijää, joita *markkinoiden* itsensä lisäksi olivat kansainvälinen *voimatasapainojärjestelmä* (Pyhä Allianssi, Euroopan konsertti), kansainvälinen sitoutuminen *kultakannan takaamaan rahaan* sekä *liberaali valtio*. Aikakauden ainutlaatuinen saavutus oli Polanyn mukaan sadan vuoden rauha (1815–1914), jonka aikana suursota Euroopan maiden välillä vältettiin. Potentiaalisia syytä konfliktiin oli enemmän kuin tarpeeksi, joten sovinnolliseen ilmapiiriin tarvittiin aktiivista halua välttää selkkauksia (Polanyi 1944, 3–5).

Osaltaan rauhaa ylläpiti aikakauden suurvaltojen välinen voimatasapaino, mutta pohjimmaisena vaikuttajana oli Polanyn mukaan

valtioista erillinen kansainvälinen monetaarinen järjestelmä, *haute finance*. *Haute finance* henkilöityi mm. Rothschildien pankkiirisu-vun edustajissa, jotka olivat hankkineet omaisuutensa rahoittamalla sotia. Pasifismi ei siis näitä miehiä motivoinut maailmanrauhan lähettämiseksi, vaan perimmäistä vaikutinta on etsittävä taloudellisesta hyödystä. Rauha oli välttämätön siksi, että valtioiden rajat ylittävä sijoitustoiminta, luotonanto ja kaupankäynti edellyttivät poliittisesti vakaita oloja. Hyöty piti sotilaat kasarmeilla. Kun kansallisten etujen voimistuminen 1870-luvulla johti protektionismiin ja aggressiiviseen imperialismiin Euroopan ulkopuolisilla alueilla, voitiin näissä oireissa jo nähdä 1800-luvun sivilisaation väijäämättömän tuhon alku. Maailmantaloutta johtaneen Lontoon Cityn kyky rauhan ylläpitoon, *Pax Britannicaan*, oli selvästi heikkenemässä (Polanyi 1944, 5–19).

Speenhamland Law ja modernin työväenluokan synty

Tässä yhteydessä on vielä lyhyesti syytä tarkastella Speenhamlandin kokeilua, jota Polanyi laajasti esittelee ja jonka suurta merkitystä hän korostaa. Kysessä oli Berkshire kreivikunnan tuomareiden Speenhamlandin Pelikan Innissä vuonna 1795 tekemä päätös, jonka mukaan kaikille alueen köyhille tuli taata tietty leivän hintaan sidottu perustoi-meentulo, ”oikeus elämään”. Käytännössä tätä sopimusta tulkittiin siten, että kaikkien tuli tehdä työtä mihin hintaan hyvänsä. Apua saattoi saada vasta sitten, jos työstä saatu palkka ei yltänyt sovitulle kolmen shillingin viikkotasolle. Speenhamland Law oli keino, jolla paikallistasolla pyrittiin yhtäältä estämään maataloustyöntekijöiden palkkojen nousu ja paikallisen kyläyhteisön hajoaminen, toisaalta taas luomaan yhteisöllinen avustusjärjestelmä niin, ettei ketään uhannut suoranainen nälkäkuolema (Polanyi 1944, 77–97).

Polanyille Speenhamland on ensinnäkin osoitus siitä, että markkinatalouden vakiin-

nuttaminen Englannissa ei tapahtunut minäkään vääjäämättä etenevän evoluution kautta. Vaikka väestön liikkuvuutta rajoittanut vuoden 1662 Act of Settlement oli samana vuonna kumottu ja sekä maasta että rahasta oli jo tehty kuvitteellisia hyödykkeitä, markkinoita työvoimalle ei vielä yleisesti vaadittu. Toiseksi Speenhamlandin kokeilun tekee tärkeäksi se, että juuri siihen liittyvissä debateissa liberalistisen ideologian peruskäsitykset Polanyin mukaan löivät itsensä läpi Englannissa. Speenhamlandista tuli nimittäin ”sosiaalinen katastrofi”, joka saattoi itsenäisen työväestön kerjäläisen asemaan, sillä se ei alhaisen palkkatason takia enää pystynyt elättämään itseään ja perhettään omalla työllään. Tästä syystä 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä voimistuivat näkemykset, joiden mukaan palkkojen määräytyminen työmarkkinoilla oli myös työläisten itsensä etu. Kun porvaristo voitti vuoden 1834 vaalit, sen ensimmäisiä tekoja oli Speenhamlandin lain kumoaminen ja työmarkkinoiden luominen. ”Paternalismin kauhuista juostiin sokeasti utooppisen markkinatalouden suojiin”, Polanyi tiivistää. Lain kumoamisvuosi 1834 on täten merkittävä myös siitä syystä, että se on modernin työväenluokan todellinen syntymäpäivä. Markkinatalous ja työväenluokka astuivat maailmanhistoriaan käsi kädessä (Polanyi 1944, 77–102; ks. myös Block & Somers 1984, 54–57).

YHTEISKUNTA ISKEE TAKAISIN

Taistelu myllyjä vastaan

Polanyin kantava teesi on se, että ajatus itseohjautuvista markkinoista on sisäsyntyisesti absurdi ja utooppinen, sillä vapaasti toimivissaan markkinatalous jauhasi hajalle sen yhteiskunnan, joka tämän ”saatanallisen myllyn” pystytti. Tästä syystä vuosisadan ajan modernin yhteiskunnan dynamiikkaa hallitsikin seuraava *kaksoisliike*: yhtäältä markkinoiden jatkuva laajeneminen, mutta toisaalta

vastaliike, joka pyrki hillitsemään tätä kasvua vastustaen ihmisen ja luonnon hyödykkeistämistä. Kun *laissez-faire* syntyi valtion aktiivisella myötävaikutuksella, toimenpiteet sen rajoittamiseksi alkoivat Polanyin mukaan täysin spontaanisti yhtä aikaa useilla eri tahoilla. Hän sanoo, että markkinaliberaalit ylläpitivät mielellään myyttiä antiliberaalista salaliitosta, jonka päätoimijoiksi nimetään nationalistit ja sosialistit. Näin kieltäytyään näkemästä, että vastarinnan takana tosiasiaassa olivat paljon laajemmat yhteiskunnalliset näkökohdat, pohjimmiltaan yhteiskuntakokonaisuuden suojeleminen. Sosiaalinen puolustautui markkinoita vastaan (Polanyi 1944, 130–132, 141–145, 162).

Suojeleminen tarvitsi ensinnäkin itse ihminen, jonka markkinatalous oli riuhtaissut irti juuriltaan ja sysännyt tehdaskaupunkien slummien kärsimykseen. Polanyin kertomuksessa tehdas ei juuri säteile valoa ympäristöönsä; hän sanoo, että mitkään tilastolliset todistelut yleisestä elintason noususta eivät saa hämärtää näkyvistä sitä häikäilemätöntä riistoa, jonka kohteeksi teollisen vallankumouksen uhrit joutuivat. Polanyin mukaan tilanne on analoginen sen kulttuurisen katastrofin kanssa, joka mustan Afrikan väestöä on tällä vuosisadalla kohdannut. Kyse ei niinkään ollut riistosta taloudellisin termein – vaikka sitäkin yleisesti esiintyi – vaan dislokaatiosta, jossa uhrin yhteydet heidän vanhaan yhteisöönsä ja sen perusinstituutioihin nopeasti ja väkivaltaisesti katkaistiin. Entiset organiset elämänmuodot pirstoutuivat, sillä työn erottaminen muista elämänaktiiviteeteistä ja sen alistaminen markkinoiden lakeihin atomisoivat yksilön. Parhaiten tätä tuhoa palveli täydellisen sopimusvapauden korostaminen; sen ideologisenä iskulauseena oli vaatimus irrottautua kaikista yksilön ”vapautta” kahlitsevista organisaatioista kuten sukulaisuudesta, naapuruudesta ja uskonnosta. Spontaanina vastareaktion alkoivat esim. työläisten ammatillinen ja poliittinen järjestäytyminen, osuustoimintaliike sekä pyrkimys työsuojelu- ja sosiaalilainsäädännön luomiseen (Polanyi 1944, 156–164).

Suojelua tarvitsi myös maa, jonka taloudellinen aspekti oli vain yksi luonnon monista funktioista. Sen lisäksi maa tuotti pysyvyyttä ihmisen elämään, se oli ihmisen asuinpaikka, fyysisen turvallisuuden tae, hänen elämänsä maisema. Polanyin mukaan maan hyödykeistämisen oli aloitettu jo feodaalisessa maankorossa. Seuraavassa vaiheessa maa oli ruoan ja orgaanisten raaka-aineiden tuotannon muodossa alistettu palvelemaan nopeasti kasvavaa teollista väestöä kansallisessa mittassa. Kolmannessa vaiheessa vastaava ylituotantomalli oli laajennettu merten takaisille alueille ja kolonoihin. Maan puolustajiksi nousivat tässä tilanteessa erityisesti maata omistava yläluokka ja talonpojat, joiden koko olemassaoloa kansainvälinen vapaakauppa ja halpojen elintarvikkeiden tuonti uhkasivat. Polanyi sanoo, että koko Euroopassa tapahtui noin vuoden 1870 paikkeilla radikaali protektionistinen käänne, joka näkyi mm. suoja-tullien pystyttämisenä. Työväenluokan suuri erehdys oli, että se tässä tilanteessa siirtyi kannattamaan ruoan hintoja alentanutta vapaakauppaa ja leimasi talonpojat taantumuksen perikuviksi. Lyhytnäköinen oman edun tavoittelu sumensi mielestä kansainvälisen rajoittamattoman vapaakaupan petollisuuden (Polanyi 1944, 177–186).⁶

Lopulta jopa kapitalistista liiketoimintaa itessään oli suojeltava markkinamekanismien rajoittamattomalta riehunnalta. Kansainvälisen kultakantajärjestelmän takaajaksi oli luotava kansallisten keskuspankkien järjestelmä, joka keskitetysti ohjasi valuuttoja ja valvoi kultakantaan sidottujen valtioiden sisäistä luotonantoa. Erityisen tärkeässä asemassa olivat keskuspankin liikkeelle laskemat kotimaiseen käyttöön tarkoitetut rahamerkit (token money), joihin liittyvät riskit keskus-

⁶Polanyi sanoo, että porvaristo joutui vuosisadan vaihteessa ja erityisesti 1920-luvulla turvaamaan talonpoikien intressit protektionistisella lainsäädännöllä, sillä talonpojat tarjosivat sille ainoan luotettavan tukipilarin työväenluokkaa vastaan. Talonpojat siis pitivät kaupunkien keskiluokkaa ”panttivankinaan” (Polanyi 1944, 186–191).

pankki tasasi siten, että myös pienet ja keskikokoiset liikeyritykset pystyivät toimimaan tuhoutumatta näin muodostuneessa markkinaympäristössä. Vastaavanlaista taloudellista protektionismia edusti mm. antitrustilainsäädäntö, joka pyrki estämään keskittymisen ja monopolihintojen muodostumisen. Polanyi sanoo, että juuri rahajärjestelmän suojele – ei työvoiman eikä maan – oli se kansallinen tekijä, joka tehokkaimmin yhdisti erilaiset intressit kollektiiviseksi kokonaisuudeksi. Keskuspankin harjoittama talouspolitiikka vaikutti suoraan niin liikemiesten, talonpoikien kuin perheen perustamisesta haaveilevien rakastavaistenkin elämään (Polanyi 1944, 192–219; ks. myös Block & Somers 1984, 60 ja Heiskala 1992, 89).

Samanaikaisesti markkinoiden itseohjautuvuus joutui kyseenalaiseksi myös kansainvälisellä tasolla. Mitä useammin esim. kauppareitit oli pidettävä asevoimin auki, sitä ilmeisemmäksi tuli poliittisten keinojen käytön välttämättömyys maailmantalouden välineinä. Polanyin mukaan 1800-luvun lopun taloudellisen imperialismin todellisena syynä olikin protektionismin, tullitariffien ja sosiaalilainsäädännön vahvistuminen Euroopan maissa. Kansallisten markkinoiden suojele maailmanmarkkinoiden vaikutukselta johti suoraan pyrkimykseen manipuloida näitä markkinoita omaksi edukseen ja vahvistaa omaa asemaa kiristyvän kilpailun ilmapiirissä.

Luokkaintressit yhteiskunnallisena liikevoimana

Polanyin teoria yhteiskuntaluokkien roolista sosiaalisessa muutosprosessissa on kiinnostava, sillä se tuo hyvin esille hänen ambivalentin suhteensa marxilaiseen ajatteluun. Samalla se myös valaisee eräitä marxilaisen teorian heikkouksia tarjoten vaihtoehtoisen lähestymistavan luokan, historiallisen liikkeen ja sosialismin mahdollisuuden problematiikkaan.

Marxilaisuuden, erityisesti Polanyin maanmiehen George Lukácsin vaikutus näkyy selvästi Polanyin teorioissa. Polanyi-kommen-

taattoreiden Fred Blockin ja Margaret R. Somersin mukaan selkein osoitus tästä on Polanyin omaksuma holistinen *totaliteetin* käsite, jossa yhteiskunta nähdään erilaisten sosiaalisten suhteiden muodostamana kokonaisuutena. Lukácsia myötäillen Polanyi myös pyrkii ymmärtämään historiallisen materialismin tietyn historiallisen kehityksen tuotteeksi. Vaikka taloudelliset tekijät – kuten Marx korostaa – ovatkin ratkaisevan tärkeitä modernin kapitalismin ymmärtämiseksi, samanlainen resepti ei sovi esikapitalististen yhteisöjen analyysiin. Lukácsin mukaan kapitalismin projisoiminen koko historian läpäiseväksi voimaksi tekisi sen ylittämisen mahdolliseksi. Tältä pohjalta tulee ymmärrettäväksi, että Polanyin suoranaiseksi elämäntyöksi⁷ muodostui todisteiden etsiminen siitä radikaalista epäjatkuvuudesta, joka hänen mukaansa erotti esikapitalistisen ja kapitalistisen yhteiskunnan toisistaan. Lopulta Lukácsin teoria reifikaatiosta, jossa ihmisen ja hänen ympäristönsä sosiaalinen luonne katoaa ja ne saavat tavaruonteeseen, selvästikin inspiroi Polanyin teoriaa kuvitteellisista hyödykkeistä. Sekä Polanyin että Lukácsin näkökulmasta vain ymmärrys yhteiskunnasta sosiaalisena kokonaisuutena saattoi rikkoa hyödykkeistymisen noidankehän (Block & Somers 1984, 76–77).

Mutta merkittäviä erojakin on. Ratkaisevaa on ennen kaikkea se, että Polanyi torjui määrätietoisesti työväenluokan roolin universaalina vallankumouksellisena voimana. Hän korostaa, ettei yhteiskuntaluokkien tarpeita, yhteistyötä tai antagonismia voida ymmärtää erillään yhteiskunnan tilanteesta kokonaisuudessaan. Tämän kokonaistilanteen loivat yleensä ulkopuoliset tekijät kuten ilmastonmuutos, ulkoisen vihollisen uhka tai uusien yhteisöllisten päämäärien ilmeneminen. Kos-

ka muutos vaikutti eri ryhmiin eri tavoin esim. maantieteellisistä, tuotannollisista ja kulttuurisista syistä, luokkaintressit nousivat keskeiselle sijalle muutosprosessissa. ”Haaste” siis esitettiin yhteiskunnalle kokonaisuudessaan, mutta ”vastaus” saatiin ryhmien, sektioiden ja luokkien kautta. Historiaa ei myöskään tullut selittää jonkin annetun luokan intresseillä, sillä silloin ei otettu huomioon sivilisaation murroskohtia tai hajaannustiloja, joissa luokat itse muodostuivat ja uusiutuivat (Polanyi 1944, 151–155).

Vastaava väärinkäsitys liittyy Polanyin mukaan siihen, että luokkaintressi ymmärretään olennaisesti luonteeltaan taloudelliseksi. Vaikka ihmisyyhteiskuntaan aina vaikuttavatkin taloudelliset tekijät, Polanyi korostaa, että ne vain harvoin ovat määrääviä ihmisten motivaatioissa. Kun luovutaan taloudellisen liberalismiin tuottamasta näköharhasta, voidaan huomata, että kukin luokka tähtää ennen kaikkea sosiaaliseen tunnustamiseen, asemaan, statukseen ja turvallisuuteen. Vastavasti taloudelliseen hyötyyn liittymättömät intressit vaikuttavat ihmisiin monilla tavoin esimerkiksi naapuruus- ja rakkaussuhteissa sekä vanhemmuudessa. Ylipäätään ei Polanyin mukaan ole mahdollista erottaa puhtaasti rahallisia intressejä muista vaikuttimista; esim. sosiaalivakuutuksen, julkisen liikenteen ja kirjastolaitoksen luomisessa kietoutuivat yhteen lukuisat ammatilliseen statukseen, turvallisuuteen, elämänlaatuun ja ympäristön vakauteen liittyvät kysymykset, jotka ylittivät ryhmäkuntaiset intressit. Polanyi sanoo, että jonkin luokan intressien toteutumista rajoittavat ja edesauttavat aina muiden intressien laajuus ja vaihtelu, sillä kyse on aina jonkin ryhmän suhteesta kokonaisuuteen. Mitä laajemman joukon edusta on kysymys, sitä paremmat mahdollisuudet sitä ajavalla luokalla on onnistua. Sosialismin tivo ei siksi olekaan työväenluokassa sinänsä, vaan koko ihmiskunnan historiallisessa kyvyssä alistaa taloudellinen järjestelmä sosiaalisten suhteiden määräysvaltaan. Työväenluokka saattaa menestyä vain siinä määrin

⁷1970-luvun lopulle saakka Polanyin akateeminen maine perustui hänen talousantropologisiin tutkimuksiinsa, ennen kaikkea hänen toimittamaansa teoksen *Trade and Market in the Early Empires* (1957) sekä postuumisti julkaistuun tutkimukseen *The Livelihood of Man* (1977).

kuin sen onnistuu ajaa tätä koko yhteiskunnan yhteistä etua (Polanyi 1944, 151–162; ks. myös Block & Somers 1984, 77).

Fasismi, sosialismi ja New Deal markkinatalouden vaihtoehtoina

Markkinatalous ja sen myötä markkinayhteiskunta, siten kuin Polanyi ne ymmärtää, kohtasivat tuhonsa maailmansotien välisellä kaudella. Järjestelmä oli jo oireillut pitkään, ja ensimmäinen maailmansota oli vakavasti lamaannuttanut sen toimintaa. Viimeistään 1930-luvun alussa fanaattisinkin markkinuskovainen joutui tunnustamaan, että itseohjautuvien markkinoiden järjestelmä oli kriisissä: Wall Street oli romahtanut, Britannia ja sen perässä kaikki keskeiset markkinatalousmaat irrottautuivat kultakannasta, Saksa erosi Kansainliitosta ja ryhtyi sabotoimaan jo muutenkin horjuvaa rauhantilaa Italian ja Japanin seuratessa sen esimerkkiä. Sekä poliittinen että taloudellinen järjestelmä olivat samanaikaisesti lakanneet toimimasta (Polanyi 1944, 228–234, 244).

Entiset markkinayhteiskunnat reagoivat tämän sekasortoisen tilanteen asettamaan haasteeseen kolmella vaihtoehtoisella tavalla. Näistä ensimmäinen muoto oli *fasismi*. Polanyi sanoo, että fasismiin tarjoamaa ratkaisua voidaan kuvailla markkinatalouden reformiksi, jonka hintana oli kaikkien demokraattisten instituutioiden poistaminen sekä talouden että politiikan alueelta. Samalla yksilön vastuullinen toiminta tehtiin mahdottomaksi uudelleenopetuksella, jota opinkappaleet ihmisten luontaisesta eriarvoisuudesta vahvistivat. Polanyi korostaa, ettei fasismia ilmiönä tule selittää millään paikallisilla syillä, kansallisella mentaliteetillä tai yksittäisen valtion historiallisella taustalla, vaikka ne usein sekoittuivatkin fasistiseen ideologiaan antaen sille omaleimaista väriä. Fasismi kumpusi markkinayhteiskunnasta, joka ei enää toiminut, ja oli siten varteenotettava poliittinen mahdollisuus jokaisessa teollisuusmaassa. Elinvoimaisuutensa fasismi ammensi siitä,

että se pystyi ylittämään poliittisen ja taloudellisen sfäärin dikotomian ja oli luonteeltaan ennen kaikkea sosiaalista (Polanyi 1944, 237–243).

Toinen reaktiomuoto oli *sosialismi*, joka Polanyiin näkemyksen mukaan vakiintui talousjärjestelmänä Neuvostoliitossa vasta 1930-luvulla. Polanyi sanoo, ettei bolshevismi vuosina 1917–29 ollut markkinatalouden näkökulmasta kuin epäjärjestystekijä; todelliseksi vaihtoehdoksi siitä ei vielä ollut. Polanyi korostaa myös vanhan polven bolshevikkien marxilaista puhdasoppisuutta, jossa yhteen valtioon rajoittunut sosialismi oli ajatuksena mahdottomuus. Se, mitä Venäjän vallankumoukseksi kutsutaan, sisältääkin kaksi eri kumousta. Näistä ensimmäistä, vuonna 1917 tapahtunutta, voidaan pitää jonkinlaisena Ranskan vallankumouksen aatteellisena jatkeena, länsieurooppalaisille ihanteille perustuvana. Toinen, 1930-luvun alussa tapahtunut kumous sen sijaan edusti aivan uudenlaisia, sosialistiseen talouteen perustuvaa järjestelmää. Sen välitön syy oli samanaikainen voimatasapainojärjestelmän romahdus ja maailmanmarkkinoiden kyvyttömyys ratkaista Neuvostoliiton maatalouden ongelmia, joihin esim. maatilojen kollektivisointi näytti nyt tarjoavan ratkaisun (Polanyi 1944, 246–248).

Kolmannen mallin muodostivat erilaiset *New Deal* -politiikat. Nimensä malli sai Yhdysvalloissa pörssiromahduksen jälkeen toteutetusta valtiojohtoisesta talouden tukiohjelmasta, mutta vastaavia hankkeita toteutettiin mm. Englannissa ja Ranskassa. Vaikka malli esim. Yhdysvalloissa ajettiin läpi Franklin D. Rooseveltin kaltaisen vahvan johtajahahmon myötävaikutuksella, *New Deal* -valtiot kuitenkin pysyivät toimissaan perustuslakiensa sallimissa rajoissa. *New Deal* -politiikat olivat Polanyiin näkökulmasta erityisen tärkeitä, sillä ne edustivat hänelle uuden aikakauden alkua: talousjärjestelmän palauttamista sosiaalisten suhteiden alaisuuteen demokraattisen hallintomuodon rajoissa – jopa siirtymää kohti länsimaista sosialismia (Polanyi 1944, 227–230; ks. myös Block &

Somers 1984, 61 ja Heiskala 1992, 90).

Niin erilaisia kuin nämä vaihtoehdot olivatkin, niillä kaikilla oli yksi yhteinen piirre: kaikki hylkäsivät *laissez-faire*-periaatteen, jonka kestättömyys oli tullut ilmeiseksi. 1800-luvun sivilisaatiota ei siten tuhonnut ensimmäisen maailmansodan hävitys, sosialistisen proletariaatin tai fasistisen alemman keskiluokan kapina tai jokin yksittäinen talouden lainomaisuus kuten kulutuksen lasku tai ylituotanto. Syynä olivat Polanyin mukaan keinot, joita yhteiskunta oli pakotettu omaksumaan, jotta itseohjautuvat markkinat eivät olisi tuhonneet sitä (Polanyi 1944, 244–245, 249).

VAPAAUS KOMPLEKSISESSÄ YHTEISKUNNASSA

Mikään yhteiskuntakriittinen teos ei olisi täydellinen, ellei se viimeistään loppumetreillä esittäisi jonkinlaista tulevaisuuteen tähyävää visiota, joka ylentää lukijan mieltä ja herättää toivoa paremmista ajoista. Tästä hyväksi koetusta kaavasta ei Polanyikaan tee poikkeusta. Itse asiassa hän oli *The Great Transformation*-teosta kirjoittaessaan suorastaan liikuttavan toiveikas, sillä hän uskoi vakaasti, että suurin osa muutoskaudelle ominaisista kärsimyksistä oli jo takanapäin: ”lamakausi, massatyöttömyys, sosiaalisen statuksen muutokset, historiallisten valtioiden tuhoutuminen” – ”olemme maksaneet muutoksen hinnan”, Polanyi toteaa. Missään ei markkinajärjestelmä enää ollut itseohjautuva, vaan ovi oli avattu ennen näkemättömälle vapauden aikakaudelle (Polanyi 1944, 250–251, 256).

Polanyin ihanneyhteiskuntaa voidaan väljästi ottaa kutsua *sosialistiseksi*. Polanyin sosialismilla ei kuitenkaan ollut mitään tekemistä entisen Neuvostoliiton edustaman reaaliosialismin kanssa. Siellä olosuhteet erosivat hänen mukaansa niin suuresti länsimaisista, ettei samoja metodeja voitu soveltaa. Itse hän määrittelee sosialismin teollisen sivilisaation sisäänrakennetuksi tendenssiksi, joka tähtää itseohjautuvien markkinoiden ylittämiseen ja niiden alistamiseen demo-

kraattisen yhteiskunnan alaiseksi. Se oli Polanyin sanoin ”luonnollinen ratkaisu teollisuustyöläiselle, joka ei ymmärrä, miksi tuotantoa ei saisi ohjata suoraan ja miksi markkinoiden tulisi olla jotain enemmän kuin vapaan yhteiskunnan hyödyllinen mutta samalla sille alistettu osa-alue”. Sosialismi oli siten jatkoa länsimaiselle pyrkimykselle tehdä yhteiskunnasta ennen kaikkea yksilöiden välinen inhimillinen suhde. Polanyi korostaa, ettei tämä merkinnyt markkinoiden tai teollistumisen loppua, vaan ainoastaan sitä, että kuvitteelliset hyödykkeet, työvoima, maa ja raha, vedettiin pois markkinoiden armoilta. Rahalla ei tullut mitata sitä, mitä rahalla ei pohjimmillaan voitu mitata. Kansainvälisellä tasolla Polanyin ihanteena oli tehokas yhteistyö, johon liittyi valtioiden sisäinen vapaus päättää omista asioistaan (Polanyi 1944, 234, 251–254).

Ratkaisevassa roolissa Polanyin kehittämässä on *vapauden merkitys kompleksisessa yhteiskunnassa* (freedom in a complex society). Vapauteen liittyvä problematiikka nousee esiin kahdella tasolla: institutionaalisella ja moraalioskonnollisella.

Institutionaalisella tasolla kyse on tasapainosta vapauden lisäämisen ja rajoitusten välillä. Polanyin mukaan vallankäyttö ja pakkokeinot ovat jokaisen yhteiskunnan todellisuutta; ihanne, joka kielsi niiden olemassaolon, oli elinkelvoton. Vapaus edellytti suunnittelua ja kontrollia, se oli luotava säädöksillä ja rajoituksilla. Markkinaliberalistisen teorian ongelmana oli juuri se, että se kielsi yhteiskunnan todellisuuden perustuen täysin illusoriselle vapaudelle, jossa vapaus tosiasiasa oli pelkkää markkinoiden vapautta (Polanyi 1944, 254–258).⁸ Fasismien suurin heik-

⁸Margaret Thatcherin oppi-isän Friedrich A. Hayekin kaltaisten uusliberalistisen talouspolitiikan edustajien keskeinen argumentti Polanyita vastaan on nykyäänkin väite, että ”yhteiskuntaa ei ole, on vain yksilöitä ja perheitä”. Hayek jopa kieltäytyy kokonaan käyttämästä sanaa ”yhteiskunta”, ”tätä kielelme saastunutta käsitettä” (ks. Saari 1993, 55).

kous taas oli täysin päinvastainen: se hyväksyi yhteiskunnan todellisuuden, mutta kielsi kokonaan vapauden. Sosialismin, siten kuin Polanyi sen määrittelee, oli vältettävä nämä ääripäät ja tarjottava kolmas tie niiden välistä (Polanyi 1944, 257).

Polanyi sanoo, että 1800-luvun sivilisaation sivutuotteina syntyi joukko vapauksia ja ihanteita, joiden vaaliminen oli ehdottoman tärkeää. Tällaisia itseisarvoja olivat esim. maailmanrauha ja yksilöllinen mielipiteenvapaus. Polanyiin mielestä olikin tietoisesti keskityttävä rauhaan ja vapauteen ja tehtävä niistä sellaisen yhteiskunnan päämäärä, jota kohti liikuttiin. Polanyiin mielessä oli kenties weberilainen byrokratian rautahäkki, sillä hän kiinnittää erityisesti huomiota vallan keskittymisen vaaroihin. Jalomielisinkin vallankäyttö keskitti hänen mukaansa valtaa ja oli siten uhka yksilön vapaudelle, joka oli Polanyille itseisarvo yli kaiken. Siksi perustuslakiin tuli kirjata kansalaisten perusoikeudet, joita viranomaiset, edustavatpa valtiota, paikallista-soa tai jotain ammattiryhmää, eivät saaneet loukata. Lainsäädännön avulla tuli luoda itenäisiä vapauden alueita, joita sitouduttiin puolustamaan hintaan mihin hyvänsä. Polanyi sanoo, että teollisuusyhteiskunnilla oli varaa vapauteen, vaikka sen hintana olisi tuotannon aleneminen tai hallinnon tehokkuuden vähentyminen (Polanyi 1944, 254–258).

Moraalis-uskonnollisella tasolla kyse on siitä, miten ihmiset tietoisuudessaan ymmärsivät ja kokivat vapauden merkityksen. Polanyiin mukaan länsimaisen ihmisen tietoisuus rakentui kolmen peruspilarin varaan. Näitä olivat tietoisuus kuolemasta, tietoisuus vapaudesta ja tietoisuus yhteiskunnasta. Hän sanoo, että näistä ensimmäinen kohdattiin jo Vanhassa testamentissa. Kun ihminen alistui ajatukselle kuolemasta, hän samalla pani toivonsa ajatukseseen kuolemattomasta sielusta, josta löysi helpotuksen. Vapauden lähettiläs taas oli Uuden testamentin Jeesus, joka korosti jokaisen yksilön persoonallisuuden ainutkertaisuutta ja arvoa (Polanyi 1944, 258A).

Utopistisocialisti Robert Owen, Polanyiin

kertomuksen suuri sankari, sen sijaan oli kenties ensimmäinen ihminen, joka oli selvästi tajunnut vapauden merkityksen kompleksisessa teollisuusyhteiskunnassa. Owen oli huomannut, että manufaktuurit tuottivat uudenlaisen ihmistyyppin, omaa etuaan ajavan julman, tunnettoman olennon, jonka piirteet hän tunnisti sekä kapitalistissa että työntekijässä. Owen syyttikin kristinuskoa ”individualisatiosta”, joka sysäsi kaiken vastuun yksilölle itselleen kieltäen yhteiskunnan todellisuuden ja sen vaikutuksen ihmisen luonteeseen ja motiiveihin. ”Keksittyään” yhteiskunnan Owen myös piti sitkeästi kiinni tästä sosiaalisesta lähestymistavastaan. Hän kieltäytyi itsepintaisesti hyväksymästä yhteiskunnan jakamista taloudelliseen ja poliittiseen sfääriin sekä siltä pohjalta lähtenyt poliittista toimintaa. Juuri tässä on Polanyiin mukaan Owenin nerokkuus, ja hän toteaaakin, että yksi suurimmista tappioista teollistuvassa Englannissa oli se, ettei Owenin merkitystä yleisesti ymmärretty (Polanyi 1944, 127–129, 167–172, 258A).

Polanyi sanoo, että alistuminen on aina ollut ihmiselle voiman ja uuden toivon lähde. Ratkaiseva askel ihmiskunnalle onkin tulla syvällisesti tietoiseksi elämisestä yhteiskunnan osana ja välttämättömyydestä alistua yhteiskunnan todellisuuteen. Tästä tietoisuudesta ihminen saa Polanyiin mukaan valtavan voiman ja rohkeuden muuttaa kaikki muutettavissa oleva epäoikeudenmukaisuus ja pakko. Niin kauan kuin vapauden lisääntyminen pysyy hänen ylimpänä ohjenuoranaan, ei hänen tarvitse pelätä, että vallankäyttö tai suunnittelu kääntyisi häntä vastaan. ”Tämä on vapauden merkitys kompleksisessa yhteiskunnassa; se antaa meille kaiken tarvitsemamme varmuuden”, Polanyi lausuu lopuksi (1944, 258A–258B).

POLANYI GLOBAALIN MYLLYN MAAILMASSA

Fred Block ja Margaret R. Somers toteavat, että Polanyi uskoi toisen maailmansodan

avanneen globaalin mahdollisuusrakenteen radikaalille muutokselle. Siksi hän suuntasi teoksensa *The Great Transformation* erityisesti Englannin työväenluokalle, jonka hän toivoi käyttävän tätä ainutlaatuista tilannetta demokraattisen sosialismin vakiinnuttamiseen. Englannista tämä suotuista muutos olisi sitten Polanyin kaavailujen mukaan levinnyt Euroopan mantereelle sekä Afrikkaan ja Aasiaan. Tämän unelman nopeaa toteutumista Polanyi itse alkoi ensimmäisenä epäillä. Sodan päätyttyä USA:sta nimittäin tulikin Englannin sijaan johtava maailmanvalta, joka ylivoimaisen taloudellisen ja sotilaallisen voimansa turvin muutti täysin olemassa olevan globaalin mahdollisuusrakenteen. *New Deal* ei ollutkaan lähtölaukaus länsimaiselle sosialismille vaan tekehengitystä, jonka voimin kansainvälinen kapitalismi saattoi taas nousta jaloilleen. Jo vuonna 1947 Polanyi julkaisi esseen *Our Obsolete Market Mentality*, jossa hän ilmaisi huolensa Yhdysvaltojen pyrkimyksestä itseohjautuvien maailmanmarkkinoiden restauraatioon (Block & Somers 1984, 74–75).⁹

Voitaneen sanoa, että lopullinen askel kohti menneisyyttä otettiin vuonna 1973 Bretton Woods -järjestelmän purkamisen myötä. Silloin luovuttiin kiinteistä vaihtokursseista suurten teollisuusmaiden valuuttojen välillä ja rahan vapauttaminen valtioiden valvonnasta alkoi – jälleen kerran näiden valtioiden hallitusten suosiollisella myötävaikutuksella. Tämänhetkisistä hankkeista mainittakoon OECD-maiden ajama MAI-sopimus (Multilateral Agreement on Investment), joka toteutuessaan merkitsisi merkittävää vallansiirtoa kansalaisilta ja valtioilta ylikansallisille sijoittajille ja yrityksille. Hans-Peter Martin ja Harald Schumann tarjoavatkin kiihvasta keskustelua herättäneessä teoksessaan ”Globalisaatioloukku” hiukset pystyyn nostattavan kauhukuvan globalisaatiosta, jossa kukaan ei

enää ole suojassa itseohjautuvien markkinoiden ”saatanallisen myllyn” jauhinkiviltä. Painajaismaisessa skenaariossaan he viittaavat mm. Karl Polanyiin (Martin & Schumann 1998, passim., erit. Polanyiista ks. 260–262; MAI-sopimuksesta ks. esim. KEPAn kehityspoliittiset tietolehtiset, 1998).

Latinalaisen Amerikan osalta samanlaisia kehitysnäkymiä tarjoaa Daniel D. E. Rounds, joka artikkelissaan *Neoliberalism in Latin America* kuvaa Polanyin tarjoaman teoreettisen viitekehyksen avulla uusliberalistisen talousajattelun etenemistä Chilessä ja Meksikossa. Rounds tuo havainnollisesti esiin analogisuuden Polanyin kuvaaman 1800-luvun markkinatalouden ja 1970-luvun alussa voimistuneen markkinafundamentalismien välillä. Taustalta löytyvät samat teoreettiset perusoleukset, jotka jo William Townsend 1700-luvun lopulla esitti: 1) ihmisen luontainen taipumus on pyrkiä oman edun tavoitteluun kaikessa vuorovaikutuksessaan, 2) oman edun tavoittelu ei johda kaaokseen, sillä se on osa luonnollista järjestystä, 3) markkinat ovat tämän luonnollisen järjestyksen armoitettu näyttämö ja niinpä 4) kaikki markkinoiden itseohjautuvaan toimintaan sekaantuminen on ”epäluonnollista” ja estää myyjän ja ostajan välisen vapaan, luonnollisen, omaan etuun perustuvan vaihdon (Rounds 1995; vrt. Polanyi 1944, 111–125).

Kehittyneen teknologian ja nopeiden liikenneyhteyksien ansiosta tulokset ovat vielä tuhoisampia kuin 1800-luvun Euroopassa. Chilessä Yhdysvaltojen tukeman Pinochetin sotilasdiktatuurin aikana alkanut uusliberalistinen taloudenpito on Roundsin mukaan johtanut työvoima- ja sosiaalilainsäädännön purkamiseen, ammattiyhdistystoiminnan tukahduttamiseen, massa- ja kausityöttömyyteen, tuloerojen kasvuun, luonnollisen ekosysteemin romahtamiseen suurten metsäalueiden tehohakkuiden takia, eroosioon, maaperän köyhtymiseen, ryöstökälykäsityksestä aiheutuvaan kalakantojen romahdukseen. Meksikossa listaan voidaan vielä lisätä huomattavien maa-alueiden saastuminen, sillä

⁹Risto Heiskalan käsitys, jonka mukaan Polanyi aina 1970-luvun alkuun saakka sai, mitä oli halunutkin, lienee jossakin määrin kiistanalainen tulokinta (vrt. Heiskala 1992, 92).

ympäristölainsäädäntö on heikosti kehitty-
nyttä ja esim. Yhdysvaltojen vastaisesta rajasa-
ta on tullut Meksikon suurin ongelmajätteiden
kaatopaikka (Rounds 1995, passim.).

Polanyin analyysi itseohjautuvista markki-
navoimista on siis yhä äärimmäisen ajankoh-
tainen, mutta mitä voidaan sanoa niistä vasta-
lääkkeistä, joita hän teoksessaan esittää? Ky-
symyksen on nostanut eksplisiittisesti esiin
Risto Heiskala (1992), joka puolestaan am-
mentaa pohdinnoissaan Gianfranco Poggin
teoksesta *The State. Its Nature, Development,
and Prospects* (1990).

Ensimmäisen ongelman Polanyin ”vapaalle
teollisuusyhteiskunnalle” aiheuttaa Heiska-
lan mukaan *alueellisuuden kriisi*. Hän sanoo,
että Polanyin luottamus valtioon markkinoi-
den saatanallisen myllyn suitsijana näyttää
edellyttävän sellaista suvereeniutta ja pakko-
vallan monopolia, jota tuskin millään valtiolla
tänä päivänä on suhteessa hallitsemaansa
alueeseen. Poliittisessa mielessä suvereni-
teettia kyseenalaistavat terrorismi ja ydinva-
rustelu sekä kansainvälinen integraatio. Talo-
udellisesti valtion asemaa uhkaavat puoles-
taan ylikansalliset suurkorporaatiot, jotka
tuotannon sijoituspäätöksillä, valuuttasiir-
roilla ja poliittisten ryhmien rahoituksella
pyrkivät tekemään valtioista omia juoksu-
poikiaan. Lopulta valtiota uhkaa kulttuurisesti
myös uskonnollinen fundamentalismi, joka
murentaa kansallisvaltiollista uskollisuutta us-
konnollisen hyväksi (Heiskala 1992, 92–93).

Toinen nykyaikaisen valtion kriisi on *ratio-
naalisuuden ja yhtenäisyyden kriisi*. Se tiivistyy
Heiskalan mukaan kysymykseksi siitä,
onko valtiolla tahto vai tahtoja? Kysymyksellä
Heiskala viittaa siihen, ettei valtiointerventi-
ossa kenties lainkaan voida paikantaa mitään
suhteellisen yhtenäistä komentokeskusta,
vaan byrokraatit ovat hajaantuneet tavalla,
jossa ne kukin omia logikoitaan seuraten
tuottavat keskenään vastakkaisia vaikutuk-
sia. Heiskala toteaa, että kyse on myös *de-
mokratian kriisistä*. Demokratia toimii pää-
töksenteon legitimaationa, mutta on esimer-
kiksi epäselvää, missä määrin kansalainen

voi kontrolloida valitsemansa kansanedusta-
jan edesottamuksia. Vastaavasti kansanedus-
tajan suhde hallitukseen ja hallituksen suhde
valtiobyrokratian toimintaan on vähintäänkin
yhtä epäselvää (Heiskala 1992, 93–94).

Ikään kuin sokerina pohjalla on polanyilai-
sen ratkaisumallin vitsauksena vielä kriisi,
jota Heiskala nimittää *ohjausperiaatteen glo-
balisoinnin kriisiksi*. Jos nimittäin oletetaan,
että länsimainen ihanneyhteiskunta sellaise-
na kuin me sen tunnemme – markkinoita oh-
jaava hyvinvointi- ja sosiaalivaltio yhdistetty-
nä korkeaan kulutustasoon – yllättäen saisi-
kin maailmanlaajuista kannatusta, joutuisim-
me aivan uusien ongelmien eteen. On ensin-
näkin ilmeistä, ettei luonnon kantokyky kes-
täisi tätä; ajatuskokeeksi riittääköön visio kym-
menestä miljardista aasialaisesta, jotka päät-
tävät länsimaiseen tapaan jättää polkupyö-
räsä kotiin ja ajaa töihin omalla autollaan.
Toisekseen voidaan asettaa kyseenalaiseksi
Polanyin usko siihen, että teollisuusyhteis-
kunnalla todella on varaa vapautteen, jos tar-
kastelukenttä laajennetaan globaaliksi. Voi-
daan väittää, että länsimaisen yltykkylläisyy-
den erottamattomana kääntöpuolena on ollut
kehitysmaiden riisto. Niissä halpa työvoima ja
raaka-aineet on valjastettu tuottamaan korke-
aa elintasoja ihmiskunnan pienelle vähemmis-
tölle. Järjestelmän globalisointi saattaisikin
siis merkitä maapallon laajuista ”brasiliani-
soitumista”, jossa nykyinen vauraan Pohjois-
sen ja Lännen vastakkainasettelu köyhän Ete-
län ja Idän kanssa kyllä häviäisi, mutta ken-
ties odottamattomalla tavalla (Heiskala 1992,
94–95; Heiskala 1998; Martin & Schumann
1998, 38–45).

Niin Heiskalan kuin Martinin ja Schuman-
ninkin kauhukuvana on globaalisti toteutunut

¹⁰Ilmaisun ”tittytainment” on lanseerannut Jimmy
Carterin entinen turvallisuusneuvonantaja Zbig-
niew Brzezinski, joka yhdistää siinä käsitteet en-
tertainment ja tits. Brzezinski viittaa käsitteellä
imettävän äidin rinnoista virtaavaan maitoon usko-
en, että turruuttavan viihteen ja riittävän ravinnon
sekoitus saa maailman turhautuneen väestön pysy-
mään aloillaan (Martin & Schumann 1998, 10).

20:80-yhteiskunta. Siinä yksi viidennes väestöstä käyttää neljä viidennestä resurssista ulkopuolelle jääneiden turruttaessa mielensä viihdeteollisuuden tarjoilemalla ”tittytainmentilla”.¹⁰ Kun markkinoiden mylly on lopulta onnistunut tekemään valtioista selvää, se on kuitenkin samalla tuhonnut sen poliittisen voimatekijän, joka rauhoittaa markkinoille tilan toimia. Polanyin ennustus itsensä tuhoavasta mekanismista toteutuu: tien päässä hämmöttää maapallon suistuminen uusiin suursotiin ja sekasortoon, mikä tällä kertaa tapahtuu ekokatastrofin oloissa (Heiskala 1998, 191–192; Martin & Schumann 1998).

Mikä siis eteen? Kun pääoma ei tunne isänmaata, ei ongelman ratkaisijaksi Heiskalan, Martinin ja Schumannin mukaan voida huuata polanyilaista protektionistista kansallisvaltiota. Heille Euroopan unioni ja sen raha-liitto EMU sen sijaan tarjoavat tilaisuuden muuttaa vallitsevaa globaalia mahdollisuusrakennetta. Ratkaiseva tekijä olisi siis vahva Eurooppa ja sen yhteinen keskuspankki, jot-

ka demokratian asialle valjastettuina voisivat muuttaa ja ohjata talouden toimintaympäristöä samaan tapaan kuin USA keskuspankkeineen on toistuvasti tehnyt toisen maailmansodan jälkeen. Tämän lisäksi he asettuvat kannattamaan ns. Tobin-veroa, joka olennaisesti vähentäisi valuuttakeinottelun kannattavuutta (Heiskala 1992, 95; Heiskala 1998; Martin & Schumann 1998).

Optimistisimmankin EU-entusiastin lienee kuitenkin pakko myöntää, että demokraattiseen Eurooppaan on vielä pitkä matka; Heiskalakin näyttää kysyvän artikkelissaan yhtä paljon itseltään kuin lukijaltaan, ”mitä muutakaan toivoa meillä on” (Heiskala 1992, 95). Pienemmässä mitassa markkinamyllyjä vastaan voi kuitenkin Polanyin mukaan taistella esimerkiksi ihmistieteiden alueella. Tällä kentällä keskeistä on hänen mukaansa torjua markkinatalouden luonnollisuutta uskotteleva naturalismi ja pyrkiä Robert Owenin tavoin integroimaan yhteiskunta uudelleen osaksi inhimillistä maailmaa (Polanyi 1944, 126).

KIRJALLISUUS

Block, Fred & Somers, Margaret R.: Beyond the Economic Fallacy: The Holistic Social Science of Karl Polanyi. P. 47–84. In: Skocpol, Theda (ed.): Vision and Method in Historical Sociology. Cambridge: University of Cambridge, 1984

Heiskala, Risto: Markkinoiden saatanallinen mylly ja nykyajan valtio. Mitä Polanyi tarkoittaa markkinayhteiskunnalla? Tiede ja Edistys 17 (1992): 2, 86–98

Heiskala, Risto: Pääomalla ei ole isänmaata, entä meillä? Yhteiskuntapolitiikka 63 (1998): 2, 190–192

KEPAn kehityspoliittiset tietolehtiset. Kehitysyhteistyön palvelukeskus, 1998. http://www.kepa.fi/julkaisut/tietolehtiset/t6_maiso.htm (luettu 17.9.1998)

Latham, A. J. H.: Karl Polanyi: Some Observations. In: An Electronic Seminars in History Presentation, Institute of Historical Research, UK,

1996. <http://ihr.sas.ac.uk/ihr/esh/archpolanyi.html> (luettu 18.9.1998)

Martin, Hans-Peter & Schumann, Harald: Globalisaatioloukku. Hyökkäys demokratiaa ja hyvinvointia vastaan. Tampere: Vastapaino, 1998

Polanyi, Karl: The Great Transformation. The political and economic origins of our time. Boston: Beacon Press, 1944

Rounds, Daniel D. E.: Neoliberalism in Latin America: A Critique in the Framework of Karl Polanyi. The International Relations Journal, vol. XVI, No.1. (Winter 1995). San Francisco State University, Department of International Relations. <http://psirus.sfsu.edu/IntRel/IRJournal/wi95/w95neoliberalism.html> (luettu 18.9.1998)

Saari, Juho: Markkinayhteiskunta, työmarkkinat ja sosiaalipolitiikka. Karl Polanyin ”suuren murroksen” yhteiskuntateoriasta ja sen ajankohtaisuudesta. Työelämän tutkimuskeskus, työraportteja 40 (1993). Tampere: Tampereen yliopisto, 1993.